

Bentheimer doopvonten en wijwaterbekkens in Nederland

Regnerus Steensma

In Nederland zijn ongeveer tachtig Romaanse doopvonten bewaard gebleven. De helft daarvan bestaat uit Naamse hardsteen en de helft uit Bentheimer zandsteen. Deze bijdrage is gewijd aan de Bentheimer vonten. Deze komen voor in het oosten en noorden van ons land. Bij de datering is tot nu toe volstaan met de aanduiding dat ze uit de twaalfde en dertiende eeuw stammen. Door nader onderzoek is het mogelijk een indeling in groepen te maken met nauwkeuriger datering.

1. Bentheimer vonten

In de omgeving van Bentheim in Nedersaksen, gelegen dichtbij de grens met Nederland, komt zandsteen aan de oppervlakte die gemakkelijk te bewerken is. Datzelfde geldt voor het nabijgelegen Gildehaus, waar de zandsteen iets zachter is en lichter van kleur dan in Bentheim. Gedurende de hele Middeleeuwen werd de Bentheimer steen toegepast in de bouw, bijvoorbeeld bij de Oldenzaalse St. Plehelnuskerk in de tweede helft van de twaalfde eeuw en aan de Groningse Martinitoren in de vijftiende eeuw. In de steengroeven werden echter niet alleen rechte stukken steen gehouwen die op de bouwplaats nader bewerkt konden worden, maar men maakte er ook kant-en-klare voorwerpen. Eén daarvan is het doopvont, waarvan er in Duitsland en Nederland samen ongeveer 120 bewaard gebleven zijn, waarvan 36 in Nederland.¹ Daaruit mag men concluderen dat het destijds een gewild artikel was.

De zware vonten met een gemiddelde hoogte van 1 m hebben een forse ronde kuip met een diameter van ca. 80 cm die middels een smallere ronde kolom op een vierkante voetplaat staat. De eenvoudige versiering van de kuip bestaat uit enkele decoratieve randen en friezen, meestal onderaan een waaierachtige rand en daarboven een fries in de vorm van een wingerdrank met bladeren en druiventrossen. Meer dan eens is er nog een tweede fries aangebracht in de vorm van een geometrisch ornament. De friezen worden vaak van elkaar gescheiden door één of twee smalle randen in de vorm van touwwerk, en ook aan de bovenzijde kunnen zich een of twee van die touwranden bevinden. Dit motief herinnert waarschijnlijk aan een vroegere fase, waarin veel vonten bestonden uit een ton van bijgebonden houten planken.

¹ F. PETERSEN: *Romanische Taufsteine in Ostfriesland* (Leer 1997) 38.

Tegen de ronde zuil zijn op de vier hoeken van de voetplaat figuren aangebracht die de kuip schijnbaar ondersteunen. Meestal zijn het vier leeuwen met de achterpoten op de hoeken van de plaat en de voorpoten naar de zuil, doch met de kop naar de beschouwer gewend. De leeuw is het symbool van het kwaad dat bij de doop wordt overwonnen. Soms bestaan de draagfiguren uit menselijke gedaanten, meestal gezeten op een zetel.

De grote uniformiteit in de uitvoering maakt het waarschijnlijk dat de vonten bij de steengroeven geheel afgewerkt werden en daarna afgeleverd aan een kerk, hetzij op bestelling, hetzij uit voorraad. De meeste vonten zijn te vinden in de wijde omgeving van Bentheim, terwijl daarnaast een aanzienlijk aantal bewaard bleef in het Noordduitse Oost-Friesland. In Nederland komen de vonten vooral in het oosten van het land voor. Voor de ruime verspreiding naar het noorden zal het gemakkelijke transport per schip over de Eems een belangrijke reden zijn geweest.

De symboliek op Bentheimer vonten is met de wingerdrank en de leeuwen tot het minimum beperkt, terwijl verhalende voorstellingen geheel ontbreken. Ze steken daarmee scherp af bij de rijk bewerkte Romaanse vonten in Gotland en Westfalen uit dezelfde periode. Het was een liturgisch gebruiksvoorwerp dat kennelijk door zijn vorm en materiaal voldoende symbolische kracht had.

2. Het onderzoek van Ligtenberg en Kiesow

De eerste poging tot datering is in 1915 gedaan door Raphael Ligtenberg, die van mening was dat als productietijd de periode tussen 1150 en 1275 aangehouden moet worden.² Hij maakte onderscheid tussen de vonten met een rondboogversiering, groep A, en die met een uitvoeriger decoratie met friezen, groep B. Hij zag aanvankelijk een vooruitgang in technische vaardigheid en artistieke kwaliteit, maar stilstand toen men eenmaal het model had gevonden. Massaproductie bracht volgens hem een neergang in artistiek gevoel en zorgvuldigheid van uitvoering, en daarom was hij van mening dat bij groep B de meest onverzorgde exemplaren de jongste zijn. Verder moet men volgens Ligtenberg vonten met mensfiguren dateren in het tweede of derde kwart van de dertiende eeuw, daar men voor het tweede kwart van die eeuw in Westfalen geen mensfiguur in kerkportalen ziet.³ Dit is een belangrijke observatie, want de mensfiguren komen alleen voor bij vonten met een gelijksoortige decoratie, die derhalve als laat beschouwd moeten worden.

² R. LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten in Nederland', in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2^e serie, 8^e jaargang (1915) 154-190 en 236-252, hier 162 en 175.

³ LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten' 187.

Ligtenberg ging niet verder dan het noemen van begin- en einddatum en gaf geen indeling met datering. Dat is voor het eerst gedaan door Gottfried Kiesow in 1969 aan de hand van de Bentheimer vonten in het Duitse Oost-Friesland.⁴ Hij heeft de vonten in die regio ingedeeld in een aantal groepen en daarbij een voorstel tot datering gedaan. Zijn onderzoek mag baanbrekend genoemd worden en is tot nu toe niet verbeterd. Het beeld dat hij schetst, is later aangevuld door Friedrich Petersen, die enige groepen heeft kunnen uitbreiden met andere voorbeelden.⁵

Kiesow komt tot een indeling op grond van de ontwikkeling in de decoratie van geometrisch naar naturalistisch. Aan het begin staan volgens hem de vonten met geheel geometrische ornamenten en aan het einde die met naturalistische bladeren en druiventrossen, de eerste van rond 1200, de laatste rond 1250. In 1977 heeft De Leeuw de Drentse Bentheimer vonten beschreven, waarbij hij echter niet ingaat op de resultaten van het onderzoek van Kiesow, dat hem wel bekend was, zoals blijkt uit de literatuurlijst.⁶ Hij volstaat met in navolging van Ligtenberg de vonten met verfijnd uitgevoerde decoratie als de oudste te beschouwen en de meer onverzorgde als de jongste. Wel komt hij daarbij globaal tot hetzelfde resultaat als Kiesow en zo kan men concluderen dat beide methoden elkaar versterken.

3. Indeling in groepen met kenmerken en datering

3.1. Het voorstadium: van kuip naar vont

Een drietal Bentheimer vonten wijkt af van het gebruikelijke patroon. Het betreft de vonten in Almen, Apeldoorn en Vledder. Deze vonten staan op de overgang van een ton- naar een kuipmodel. Er begint zich de ontwikkeling van een schacht af te tekenen, maar deze schacht is nog zeer breed, ofwel nauwelijks smaller dan het bovenstuk dat later duidelijk de vorm van een kuip zal krijgen. Op vier plaatsen hebben ze bij de schacht een korte pilaster, waarvan die in Almen en Apeldoorn opgaan van een ringvormig basement. In het Apeldoornse exemplaar lopen de pilasters uit op dubbele figuren die enigszins lijken op een bebaard kopje. Enkele zijn goed bewaard, de meeste meer of minder sterk beschadigd. In Almen wordt elke pilaster door een enkelvoudige figuur bekroond, twee hoofden van een mens en twee koppen van een dier. Deze zijn hier bijna alle goed bewaard.

De vonten in Almen en Apeldoorn zijn waarschijnlijk de oudste van de drie, want hier is de kuip nog geheel onversierd, terwijl het vont in Vledder een de-

⁴ G. KIESOW: *Ostfriesische Kunst* (Pewsum 1969) 18-21.

⁵ PETERSEN: *Romanische Taufsteine* 37-102.

⁶ G. DE LEEUW: *Drentse doopvonten van Bentheimer zandsteen* (Assen 1977) 26-27.

coratie met ruiten heeft en een touwrand. Ook heeft het vont in Vledder tussen de pilasters telkens drie ronde boogjes; het vormt daarmee de overgang naar de eerste duidelijke groep Bentheimer vonten. Ligtenberg zag bij dit vont een verwantschap met het vont in Eenrum gezien de rondboogdecoratie.⁷ Het vont in Eenrum is een cylinder van basaltsteen en deze tonvorm kan volgens hem nog uit de elfde eeuw dateren. Het vont in Vledder is iets meer ontwikkeld dan dat in Eenrum en derhalve moet aan de twaalfde eeuw gedacht worden. Het vont in Apeldoorn was Ligtenberg niet bekend, maar wel dat in Almen. Hij tracht de afwijkende vorm te verklaren door het waarschijnlijk te achten dat dit vont oorspronkelijk de gebruikelijke decoratie met friezen had, doch later bewerkt is. De afwijkende kopjes zouden daarbij toegevoegd zijn naar het voorbeeld van hardstenen vonten.⁸ Erg overtuigend is dat argument niet en Ligtenberg laat de afwijkende vorm met nauwelijks ingesnoerde schacht buiten beschouwing. Juist dat onderdeel kon bij bewerking niet veranderd worden. Voor de vonten in Almen en Apeldoorn zou aan het midden van de twaalfde eeuw gedacht kunnen worden en voor dat in Vledder aan het derde kwart van die eeuw. Schön-lank-van der Wal is van mening dat het onderstuk van een vont in Wesepe tot deze groep hoort,⁹ maar ik ben daar niet zeker van. Het is ook mogelijk dat de beschadigde pilasterachtige figuren resten zijn van dragende leeuwen waarvan de kop is afgeslagen.

3.2. Een onversierd vont en een dergelijk fragment

In Terwolde staat een fors vont van Bentheimer steen, dat geheel onversierd is. De cilindrische kuip rust op een iets smallere cilindrische schacht. Deze staat op een eveneens ronde voetplaat. Onder de iets uitstekende bovenrand is een rond profiel aangebracht en dat vinden we eveneens onderaan de kuip. De datering bij een onversierd vont is problematisch. Ligtenberg rekent dit vont tot groep A.¹⁰ Hij geeft geen duidelijke datering van die groep, maar in zijn opzet is dat de tweede helft van de twaalfde eeuw. In het deel over Gelderland van de recente publicatiereeks *Monumenten in Nederland* wordt dit vont als gotisch aangeduid en daterend uit de veertiende eeuw.¹¹ Deze datering is waarschijnlijk overgenomen uit de niet altijd even betrouwbare *Voorlopige monumentenlijst* uit 1917, en ik be-

⁷ LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten' 162 en 175. R. STEENSMA: 'Dit vat heft geven ... Middeleeuwse doopvonten in Groningen' in *Groninger Kerken* 23 (2006) 119-124, p. 119-120.

⁸ LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten' 178.

⁹ M. SCHÖNLANK-VAN DER WAL: 'Middeleeuwse stenen doopvonten in Gelderland', in *Bulletin Stichting Oude Gelderse Kerken* 27 (2201) 3-17, p. 11.

¹⁰ LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten' 176.

¹¹ R. STENVERT et al. (red.): *Monumenten in Nederland. Gelderland* (Zeist / Zwolle 2000) 295.

twijfel of ze juist is.¹² Een bijna identiek vont staat in het Oost-Friese Barstede en Dehio dateert dat rond 1200.¹³ Voor het vont in Terwolde lijkt mij dat ook een juist uitgangspunt. Voor een vroege datering pleiten de massieve uitvoering van kuip en vont en de ronde vorm. De gotische vonten zijn over het algemeen minder breed en massief, en verder meestal achtzijdig.

In Beekbergen staat aan de buitenzijde tegen de zuidmuur van de kerk een fragment dat bestaat uit de voetplaat, de schacht en de aanzet van de kuip. Het is beschadigd maar de vormen zijn goed herkenbaar. Het betreft een ronde voetplaat, een korte ronde brede schacht en de onderkant van een ronde kuip. Ook hier is alles onversierd en gelet op de brede ronde vorm hebben we kennelijk te maken met het restant van een massief rond vont zoals in Terwolde.

3.3.1. Vonten met rondbogen, ca. 1150-1200

Er bleef in Nederland een zevental vonten bewaard waarvan de kuip versierd is met een rij ronde bogen.¹⁴ Zij hebben nog niet de kenmerkende Bentheimer decoratie met friezen. Bij deze vonten rust de kuip op een iets smallere, ronde, onversierde schacht, met uitzondering van Ommen, waar onderaan tegen de schacht vier halfronde platen met spiraalornament aangebracht zijn. Het betreft de vonten in of uit Enschede, Ermelo-I, Ermelo-II, Heveskes, Ommen, Otterlo en Norg-I. De boogvakken worden gescheiden door korte pilasters. Het vont in Enschede heeft boven de bogen één touwrand, de beide in Ermelo en dat in Norg hebben twee touwranden. Het vont uit Otterlo heeft vier touwranden: twee onder en twee boven de boogrij. Ermelo-I is verder versierd met een ruitmotief en het vont in Ommen met een 'parelsnoer'. De ronde bogen komen ook voor op het hiervoor genoemde vont in Vledder. Het tweede vont in Norg en Ermelo is zeer waarschijnlijk een wijwaterbekken en dat geldt ook voor het vont in Ommen.

Ligtenberg beschouwt deze vonten als de oudste en duidt ze aan als groep A. De eenvoudige versiering en het feit dat hier de ontwikkeling naar een type met een kuip op een smallere schacht slechts in aanzet aanwezig is, wijst op een vroege datering: in het schema van Ligtenberg de tweede helft van de twaalfde eeuw. In Oost-Friesland bleef alleen in Holtland een vont van dit type bewaard. De kuip is omgeven door een rij driekwartbogen en heeft aan de bovenzijde twee touwranden. Hier zijn echter rond de schacht al vier leeuwen aangebracht.

¹² *Voorlopige lijst der Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst*. Deel IV: Gelderland (Utrecht 1917) 188.

¹³ G. DEHIO: *Handbuch der Deutschen Kunstdenkmäler. Bremen und Niedersachsen*, bearb. G. WEISS u.a., (München 1992) 195.

¹⁴ Het betreft in deze groep drie doopvonten en drie wijwaterbekkens. In de literatuur en het spraakgebruik worden ze bijna overal als vont aangeduid en voor het gemak wordt in dit overzicht die benaming ook gebruikt.

Dat betekent dat dit vont op de overgang staat van de rondboogvonten naar de typisch Bentheimer vonten. Kiesow dateert dit vont ook vóór 1200.¹⁵

3.3.2. Vonten met overwegend geometrisch ornament, ca. 1200-1240

Volgens Kiesow staat aan het begin van de ontwikkeling in de dertiende eeuw in Oost-Friesland het vont in Marienhaf. Het heeft onderaan een fries met een boogmotief. Het bovenste fries bestaat uit een golvende lijn met gestileerde bladeren in de vorm van een palmetachtig patroon. Aan de onderkant is nog geen waaierrand aangebracht. Dezelfde decoratie als in Marienhaf vinden we in Uphusen, zij het dat hier het fries met boogmotief bovenaan zit en dat met gestileerde bladeren onderaan. Het vont in Uphusen heeft echter ook het naturalistische lancetblad dat kenmerkend is voor een iets latere tijd. We mogen dit type vont derhalve dateren in het eerste kwart van de dertiende eeuw, mogelijk nog enige jaren daarna. In Nederland vinden we vier vonten van dit type: Emmen, Kantens, Rijssen en Sleen. Ze zijn alle vrijwel identiek aan dat in Uphusen: bovenaan een fries met golfmotief en onderaan een rank met gestileerde en naturalistische bladeren.

Acht Oost-Friese vonten zijn qua decoratie verwant met Marienhaf en Uphusen, maar behoren samen tot een aparte groep gezien twee duidelijke kenmerken. Het is de groep Blersum, genoemd naar het meest gave exemplaar van het geheel. Mogelijk zijn ze uit dezelfde werkplaats afkomstig. Bij deze vonten is de kuip niet cilindrisch gevormd, maar konisch met een versmalling naar beneden. Verder hebben ze een korte liseen aan vier zijden van de schacht tussen de leeuwen en worden de friezen niet gescheiden door een touwrand maar door een onversierde ring. De meeste hebben onderaan een rondlopende decoratie in een waaierachtig patroon, waarbij de verfijnde afwerking opvallend is. Rond elke verticale 'waaierstreep' is een dunne omlijsting aangebracht. Voor deze vonten moet volgens Kiesow aan het eerste kwart van de dertiende eeuw gedacht worden. In Nederland behoort het vont van Peize tot deze groep, want het heeft exact dezelfde kenmerken. Bij het vont uit Dorkwerd vinden we de kenmerken ook op de kuip, maar hier bleef de schacht (met lisenen) niet bewaard.

In het Stedelijk Museum in Zutphen bevindt zich het grootste deel van een kuip. Dat heeft een waaierrand en een geometrisch ornament, waaruit blijkt dat dit vont kennelijk ook uit deze periode dateerde. Of de kuip nog een tweede zone had is niet bekend. Het betreft het vont dat in een tuin in Borculo dienst deed als bloembak en in 1967 in het bezit kwam van het Stedelijk Museum in Zutphen.¹⁶ Volgens de overlevering zou het afkomstig zijn uit Terborg, hetgeen

¹⁵ KIESOW: *Ostfriesische Kunst* 18.

¹⁶ E.H. TER KUILE: *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*. Deel III: *Gelderland*. Tweede stuk: *Het kwartier van Zutphen* ('s-Gravenhage 1958) 32. Vriendelijke mededeling L. Jurissen, conservator van het Stedelijk Museum Zutphen.

door Ter Kuile wordt betwijfeld, daar deze kerk eerst in 1382 tot zelfstandige parochie werd verheven.¹⁷

3.3.3. Vonten met overwegend naturalistische ornamenten, ca. 1220-1270

Bij de vonten van de Oost-Friese groep-Hage hebben de bladeren in het rankenfries een duidelijk naturalistisch karakter. Drie lancetvormige bladeren ontspruiten uit een knop. Dit wijst op een iets latere ontstaanstijd, mogelijk 1220-1240. Ze hebben alle één rankenfries en onderaan een waaivormige rand. De laatste is grover dan die bij de groep-Blersum. In Nederland behoort het vont in Roden tot deze groep.

De naturalistische vormgeving is verder ontwikkeld op de vonten van de Oost-Friese groep-Arle. Deze vertonen een decoratie met van onder naar boven een waaivormige rand, twee touwranden, een rankenfries en weer twee touwranden. Het rankenfries heeft naast de gebruikelijke palmetten niet alleen natuurlijke bladeren, maar ook druiventrossen. In Nederland behoren de vonten van Hattem, Jellum (onder één touwrand), Norg-II, Toornwerd, Vries en Zweeloo tot deze groep. Ook bij deze vonten stelt Kiesow een datering tussen 1220 en 1240 voor, maar een iets latere datum is meer waarschijnlijk, dus ca. 1240 tot 1260. Dit is mede gebaseerd op het feit dat de kuip in Vries en Zweeloo wordt gedragen door vier mensfiguren, hetgeen waarschijnlijk ook in Norg het geval geweest is. Ligtenberg plaatst de vonten met mensfiguren in het tweede of derde kwart van de dertiende eeuw.

De vonten in Heemse, Weerselo en het restant in Groenlo zou ik ook tot deze groep willen rekenen, hoewel beide enige afwijkingen vertonen. Het sterk geschonden vont in Heemse heeft onderaan geen waaierrand, maar een vlechtmotief. Curieus is de decoratie in Weerselo aan de onderzijde van de kuipwand: ook hier geen waaierrand, maar een rij ondiepe rondboognisjes zoals op de vonten uit de twaalfde eeuw. Binnen die nisjes is afwisselend driemaal een blad aangebracht en een rozet. De draagfiguren zijn sterk geschonden, maar nog wel herkenbaar als mensfiguren. Dit gegeven, samen met de naturalistische onderdelen van de rank, maakt datering in het midden van dertiende eeuw het meest waarschijnlijk. De toepassing van de rondboogdecoratie is een anachronisme, maar ook een bewijs van het lang doorwerken van bekende oude motieven. In Groenlo bleef van de kuip alleen de onderste rand met waaiermotief bewaard, maar een nadere aanwijzing vinden we in de mensfiguren onder de kuip.

Een opvallende en raadselachtige decoratie vinden we bij de vonten van de Oost-Friese groep-Strackholt. Deze vonten hebben een fries dat bestaat uit een op- en neergaande lijn met in de open vlakken telkens één raadselachtig figuur, dat voor ongeveer de helft bestaat uit een bolletjespatroon waarmee druiventrossen worden aangeduid; de andere helft is een meer of minder vlak geheel, waarbij in het midden door twee inkervingen een driehoekig vakje is afgezon-

¹⁷ TER KUILE: *Het kwartier van Zutphen* 32.

derd dat soms met een kleine inkerving is geaccentueerd. De vraag kwam naar voren of dit een vrucht is en zo ja, welke. Analyse door een botanicus leerde dat dit niet het geval is.¹⁸ Het is mogelijk dat hier een brood is afgebeeld. Als dat het geval is, dan is de symboliek duidelijk: brood en druiven zijn de ingrediënten van hostie en miswijn en verwijzen aldus naar het lichaam en bloed van Christus, ofwel naar de eucharistie. Het open vlak onder dit figuur is opgevuld met arcering, en aan de bovenzijde wordt het fries afgesloten met een rij driehoekjes. Opvallend is verder dat de leeuwen bij deze groep een expressieve uitdrukking gekregen hebben.

In Roggenstede zien we onderaan geen waaierrand, maar een rand van staande strepen. Dit is een zeer eenvoudige en, in vergelijking met de verfijnde waaierrand op de vonten uit het eerste kwart van de dertiende eeuw, onverzorgde afwerking. In de theorie van Ligtenberg betreft het een vont uit de eindfase van groep B, wat overeenstemt met de theorie van Kiesow gezien de sterk naturalistische uitwerking en de expressieve leeuwen. In Nederland vinden we deze kenmerken bij het vont uit Hellendoorn, dat evenals het vont in Roggenstede onderaan een rij staande strepen heeft. Bij het vont uit Hellendoorn zijn de koppen van de leeuwen afgesleten, doch hun staarten bleven wel bewaard en deze hebben een fraai uitgewerkt haarpatroon bij de pluim. Bij deze vonten is te denken aan een ontstaan rond het midden of in het derde kwart van de dertiende eeuw, ofwel 1240-1270.

In het Museum Catharijneconvent in Utrecht bevindt zich een vont van Bentheimer zandsteen, dat in vorm en decoratie afwijkt van het gebruikelijke Bentheimer patroon. De cilindrische schacht is hoger en smaller en draagfiguren ontbreken. Rond de kuip is bovenaan een rankenfries met afwisselend acht staande palmetachtige bladeren en acht hangende druiventrossen. Daaronder bevindt zich een rij van drieëntwintig kopjes. Het vont is afkomstig uit Winterswijk. In de recente beschrijving van het beeldhouwwerk van het Catharijneconvent dateert Van Vlierden dit vont rond 1200.¹⁹ Mij dunk dat dit niet juist is. Van Vlierden verwijst naar Ligtenberg en dan met name naar de afbeeldingen van de vonten in Vries en Toornwerd. Bij die vonten treft men inderdaad een soortgelijk fries aan, met name bij het vont in Toornwerd. Deze vonten behoren echter tot groep drie. De band met de kopjes en de ronde smalle schacht zonder draagfiguren doen vermoeden dat het vont uit Winterswijk aan het einde van de ontwikkeling van de traditionele Bentheimer vonten staat, dus ca. 1260.

¹⁸ Mijn dank aan de heer G. Papenburg te Buitenpost voor zijn hulp bij deze analyse.

¹⁹ M. VAN VLIERDEN: *Hout- en steensculptuur van Museum Catharijneconvent, ca. 1200-1600* (Zwolle / Utrecht 2004) 75-76.

3.3.4. Doopvont of wijwaterbekken?

In Ermelo en Norg bleef behalve het Romaanse doopvont een ander voorwerp bewaard dat veel lijkt op een vont, maar kleiner van omvang is. Daar een kerk geen twee vonten bezat, ligt het voor de hand te veronderstellen dat het hier een losstaand wijwaterbekken betreft. In verschillende katholieke kerken in Brabant en Limburg treft men heden ten dage naast het Romaanse of gotische vont ook een losstaand middeleeuws wijwaterbekken aan, bijvoorbeeld in Horst en Meerssen. Bij de Bentheimer voorwerpen is het enige verschil gelegen in de omvang. Ligtenberg heeft van een aantal vonten de maten gepubliceerd.²⁰ Hieruit blijkt dat van 20 vonten de gemiddelde hoogte 85 cm en de kuipdiepte 33,5 cm. Het grote object in Ermelo is 94 cm hoog en het kleine 69. In Norg zijn de hoogten 86 en 75 cm. Bij het grootste object in Ermelo is de kuip 39 cm diep en bij het kleinste 23 cm. In Norg zijn de kuipdiepten 52 en 20 cm. Deze maten maken duidelijk dat het grote object een doopvont is en het kleine een wijwaterbekken. Het voorwerp in Ommen, dat tot nu toe doorgaat voor een doopvont, is 71,5 cm hoog en slechts 19 cm diep. Op grond van deze maten moet ook dit voorwerp als een wijwaterbekken beschouwd worden.

4. Profaan gebruik na de Reformatie

De middeleeuwse doopvonten werden bij de Reformatie uit de kerken verwijderd. De meeste zijn kapotgeslagen of begraven en een aantal bleef alleen bewaard omdat men ze voor profane doeleinden kon gebruiken, bijvoorbeeld als bloembak of als drinkbak voor het vee. In 1915 schreef Ligtenberg:²¹

Al die vonten hebben hun geschiedenis, natuurlijk een lijdensgeschiedenis. Sommige hebben jaren, misschien eeuwen onder den grond gelegen; die te Almen b.v. kwam in 1834 van onder de fondamenten der kerk te voorschijn, werd toen in het torenlokaal gezet en staat pas sinds enkele jaren netjes schoongemaakt naast den preekstoel. De kleine vont in Ermelo stond voor de helft in den grond gegraven, en diende met zijn bovenaardsche deel tot podium van den man, die Zondags na kerktijd het nieuws van de week te verkondigen had. De vont in Hattem stond voor enige jaren nog in het plantsoen der stad als bloembak en die van Heemse staat nog in dezelfde functie in den tuin van den predikant. De beide vonten te Ermelo en die te Terwolde zijn receptacula van allerlei vuilnis, pannen, papier en wat dies meer zij.

Een onderzoek dat ik in 2006 instelde naar de vonten in Groningen bevestigde dit beeld.²² Het vont uit Kantens diende lange tijd als tuinvaas en verhuisde

²⁰ LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten' 163.

²¹ LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten' 164s.

²² STEENSMA: 'Dit vat heft geven ... Middeleeuwse doopvonten in Groningen' 122-124.

rond 1900 naar het Groninger Museum. Het vont uit Toornwerd stond als bloembak in de tuin van de borg Ewsum in Middelstum. In 1893 verhuisde het naar het Groninger Museum en in 1966 werd het in bruikleen afgestaan aan de kerk in Bierum. Het vont in Eenrum werd tot 1841 bewaard in de toren. In dat jaar verhuisde het naar een timmermansschuur om dienst te doen als kalkbak tot het in 1891 als bruikleen naar het Groninger Museum ging. In 1966 keerde het naar de kerk terug. Het vont uit Heveskes werd rond 1890 opgegraven en deed daarna lange tijd dienst als drinkbak bij een boerderij. De rand is sterk afgesleten doordat het jarenlang tevens als slijpsteen werd gebruikt. Het onderzoek in Groningen maakte duidelijk dat aan het einde van de negentiende eeuw verschillende vonten naar musea verhuisden en dat er in de twintigste eeuw bij de protestanten herwaardering kwam van kerkelijke zijde, een ontwikkeling die ook in andere provincies plaats vond.

Enerzijds heeft het gebruik als bloembak of iets dergelijks de redding van een aantal vonten betekend, anderzijds ging het dikwijls ten koste van vorm en versiering. Het heeft bij verschillende vonten duidelijk zijn sporen nagelaten. De decoratie van vonten die als bloembak dienst deden is afgesleten omdat ze eeuwenlang buiten stonden in weer en wind. We zien dit onder meer bij de vonten in Hattem en Heemse. Bij een aantal vonten is de rand van de kuip sterk afgesleten, doordat het werd gebruikt voor het slijpen van bijlen, zeisen, messen en ander gereedschap. Dit is onder meer het geval bij de vonten in Heveskes en het restant in Brummen.

Zusammenfassung

Etwa zwischen 1150 und 1275 wurden in vielen Kirchen im Osten und Norden der Niederlande ein Sandsteintaufe oder Weihwasserbecken des Bentheimer Typs aufgestellt; 29 sind davon erhalten geblieben, teilweise in gutem Zustand, teils mehr oder weniger beschädigt. Weiterhin gibt es noch sieben Fragmente, meist handelt es sich hierbei um den Schaft und die Basis. Jedenfalls besaßen 38 Kirchen einen Taufstein oder ein Weihwasserbecken des Bentheimer Typs. Ohne Zweifel sind es einst viel mehr gewesen. Bei den Taufsteinen und Becken mit Ornamenten handelt es sich um drei Gruppen. Zunächst die Exemplare mit rundem Bogen: drei Taufen und drei Becken aus der zweiten Hälfte des zwölften Jahrhunderts. An zweiter Stelle: Taufen mit überwiegend geometrischen Ornamenten. An dritter Stelle: sieben Taufen aus ca. 1200 bis 1240, mit überwiegend naturalistischen Ornamenten. Zwölf Taufen sind circa aus den Jahren 1240 bis 1260.

Dr. Regnerus Steensma was universitair hoofddocent aan de Rijksuniversiteit Groningen. Zijn huidige onderzoek betreft vooral de kerkinrichting in Nederland in de Middeleeuwen. <r.steensma@kpnplanet.nl>

Bijlage: Lijst van Bentheimer doopvonten en wijwaterbekkens in Nederland

Groningen: 4 (alle geheel)

Oorspronkelijk gebruik	Huidige bewaarplaats
Dorkwerd (alleen kuip)	Groninger Museum
Heveskes	kerk van Termunten
Kantens	Groninger Museum
Toornwerd	kerk van Bierum

Friesland: 1 (geheel)

Oorspronkelijk gebruik	Huidige bewaarplaats
Jellum	Kerkmuseum te Janum

Drenthe: 10 (9 geheel, 1 fragment)

Oorspronkelijk gebruik	Huidige bewaarplaats
Emmen	kerk van Emmen
Norg I (wijwaterbekken)	kerk van Norg
Norg II	kerk van Norg
Peize	kerk van Peize
Roden	kerk van Roden
Sleen	kerk van Sleen
Vledder	kerk van Vledder
Vries	kerk van Vries
Westerbork (fragment van kuip)	Drents Museum
Zweeloo	kerk van Zweeloo

Overijssel: 9 (6 geheel, 3 fragmenten)

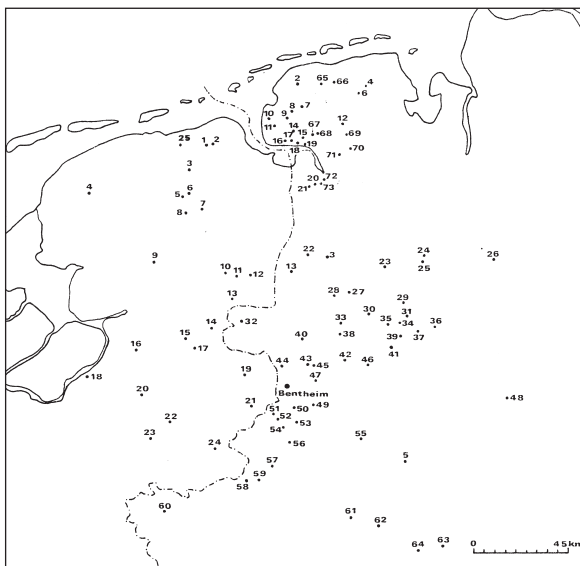
Oorspronkelijk gebruik	Huidige bewaarplaats
Enschede	kerk van Enschede
Haaksbergen (alleen schacht)	Rijksmuseum Twente
Heemse	kerk van Heemse
Hellendoorn	Rijksmuseum Twente
Olst (alleen schacht)	kerk van Olst
Ommen (wsch. wijwaterbekken)	kerk van Ommen
Rijssen	kerk van Rijssen
Weerselo	kerk van Weerselo
Wesepe (alleen schacht)	kerk van Wesepe

Gelderland: 12 (9 geheel, 3 fragmenten)

Oorspronkelijk gebruik	Huidige bewaarplaats
Almen	kerk van Almen
Apeldoorn	Apeldoorns Museum
Beekbergen (voetplaat en schacht)	kerk van Beekbergen
Brummen (fragment van kuip)	kerk van Brummen
Ermelo I	kerk van Ermelo
Ermelo II (wijnwaterbekken)	kerk van Ermelo
Groenlo (schacht en fragment van kuip)	kerk van Groenlo
Hatterum	kerk van Hatterum
Otterlo	Huis Bergh, 's-Heerenberg
'Terborg' (alleen kuip)	Stedelijk Museum Zutphen
Terwolde	kerk van Terwolde
Winterswijk	Catharijneconvent Utrecht

Toelichting:

Het betreft in totaal 36 objecten: 26 vonten, 3 (waarschijnlijk) wijnwaterbekkens en 7 fragmenten. Een kuip is tot de (meer of minder complete) vonten gerekend.

- 1 Verspreidingsgebied Bentheimer doopvonten in Nederland en Duitsland. G. DE LEEUW: *Drentse doopvonten van Bentheimer zandsteen* (Assen 1977).
- 2 Decoraties op Bentheimer vonten; van boven naar beneden: tweemaal een waaierrand, naturalistisch fries, tweemaal een geometrisch fries. R. LIGTENBERG: 'Romaansche doopvonten in Nederland', in *Bulletin van den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond* 2,8 (1915) 154-190 en 236-252.

3 l.b.: vont **Almen**

5 l.o.: detail vont **Almen**: mensenhoofd

4 r.b.: detail vont **Almen**: dierenkop

6 r.o.: vont **Vledder**

7 l.b.: vont **Terwolde**

9 l.o.: **Ermelo-II**, wijwaterbekken

8 r.b.: vont **Ermelo-I**

10 r.o.: **Ommen**, wijwaterbekken

11 l.b.: vont **Sleen**

13 l.o.: vont **Peize**: leeuw onder de kuip

12 r.b.: vont **Peize**

14 r.o.: vont **Roden**

15 l.b.: vont **Hattem**

17 l.o.: vont **Vries**

16 r.b.: vont **Norg-II**

18 r.o.: detail vont **Vries**: mensfiguur onder de kuip

19 l.b.: vont **Weerselo**

21 l.o.: detail vont **Hellendoorn**: deel van decoratie rond de kuip

20 r.b.: vont **Hellendoorn**

22 r.o.: vont **Winterswijk** (kopie van origineel)